

Kanslerernas historia

MarieLouise Samuelsson, frilansjournalist, reflekterar.

Klåfingriga kungar och korrupta kronprinsar. Biskopar, bråkmakare, bedragare och byråkrater. Rektorer och regeringsmedlemmar. Men framförallt män med makt. Så kan universitetskanslerernas långa historia beskrivas, genom århundraden av föränderlig struktur för högre utbildning.

Genom historien som började skrivas 1477 och som fick sin slutpunkt 2016 visar genom århundraden på kanslerns dubbla roller, som företrädare för både akademien och den högsta politiska makten, en inflytelserik position med potential till konflikter med både akademi och politiker.

Kanslersrollen i hetluften

”Universitetets siste kansler enligt den gamla ordningen”. Så definierade Ernst Trygger sig själv, i en intensiv debatt i riksdagens första kammare. Året var 1937 och universitet och utbildning i stort – som så ofta - ett hett politiskt ämne. Till frågorna hörde omstöpning av kanslersfunktionen, som för första gången sedan 1477, då Jakob Ulvsson blev Sveriges förste universitetskansler, skulle arvoderas. Och Trygger, kansler sedan 1926, avstyrkte ”varje åtgärd att förvandla kanslern till en avlönad statsfunktionär”.

Bevara befattningens karaktär

Tryggers protest handlade inte bara om arvodet. Med en bakgrund både i politiken (som högerledare, statsminister och utrikesminister) och som prorektor vid Uppsala universitet och professor i juridik, ville han bevara ”kanslersbefattningens karaktär”, kopplad till ”det vetenskapliga arbetets särart”, som inte ”kan dirigeras eller kontrolleras av organ med övervägande administrativa uppgifter”.

Här kan man dock fråga sig vad Trygger egentligen menade med ”den gamla ordningen”, då debatten påminde om en på 1840-talet, som också gällde befattningen och som fick filosofen och professorn Christopher Jacob Boström att frukta att en reformering av kanslersämbetet skulle vara skadligt för universiteten, som riskerade att förlora sin ”gamla character af en fri corporation, samt nedsättas till simpelt embetsverk med Gud wet hwilket anseende”.

Avskaffa ämbetet!

Och 1937 gällde det inte bara karaktären, hela ämbetets vara eller icke vara stod på spel. I en motion hade socialdemokraten Carl Lindhagen tillsammans med Georg Branting beskrivit ämbetet som ”en relik”, som borde avskaffas.

Slitstark titel med varierande uppdrag

Den som vann frågan om den pågående omdaning av utbildnings-Sverige och drev igenom att kanslern skulle arvoderas med en årslön på 21 000 kronor var ecklesiastikminister Arthur Engberg, som försäkrade att han ”på intet sätt ville byråkratisera universitetsförvaltningen och göra kanslersämbetet till något slags generaldirektörskap för denna förvaltning”. Vad uppdraget har inneburit har, begripligt, nog varierat, men själva titeln skulle komma att överleva variationerna i drygt 500 år.

Man kan vidare säga att kanslererna blev mest kända för annat. Jacob Ulvsson, som 1477 blev den förste att få titeln, då Uppsala var Sveriges enda universitet var också ärkebiskop som hann med att avsätta Sten Sture d.ä samt att införa boktryckarkonsten i Sverige.

Också de som kommer efter honom blev kända för mer än att vara ”universitetets högste styresman”, här återfinns – exempelvis - Axel Oxenstierna, som kansler för Uppsala universitet 1646 – 1654 och slottsarkitekten Nicodemus Tessin d.y kansler 1714 – 1728, för Lunds universitet som fick egen kansler från 1666. Denna tvåkanslersordning varade till 1859, då universiteten fick gemensam kansler.

Kungamakten och kanslererna

Nära kungamakten hade kanslererna alltid befunnit sig, under 1700-talet och en bit in på 1800-talet tar en rad kronprinsar också själva jobbet, påfallande många prinsar, kronprinsar och mellan 1796 – 1799 blir kungen Gustav IV Adolf själv universitetskansler. I och med 1809 års regeringsreform förbjöds medlemmar av kungahuset att ha civila ämbeten, vilket kom att aktualisera frågan om universitetskansler skulle vara en honorär post eller ett civilt ämbete, ett resonemang som alltså överlevde till Tryggers avgång.

På 1800-talet var det Aftonbladet som bedrev kampanj mot den kungliga klåfingrigheten. Den kulminerade i den beramade Kanslersskrapan, då kronprins Carl, kansler mellan 1844 – 1856 körde över juridiska fakulteten vid Uppsala universitet, avseende hur verksamheten skulle bedrivas och vem som skulle utses till professor.

Bedragare i landsflykt

Men det har definitivt inte bara varit kronprinsar som ägnat sig åt egenmäktig detaljstyrning. Henning Hamilton, kansler 1872 – 1881, åtnjöt stort anseende, som Svenska Akademiens ständige sekreterare samt ledamot i ytterligare fem av landets sju akademier. Men han gjorde sig raskt osams med Uppsala universitet genom att förvägra dem att använda medel till en internationell konferens. Denna snålhet framstod snart i pinsam kontrast när det visade sig att Hamilton själv var en bedragare som tvingades i landsflykt. Han hade bland annat tillskansat sig medel ur en insamling inför Uppsala universitets 400-årsjubileum.

Klåfingrig kansler

Makthavares om inte kriminella så klåfingriga detaljstyrning märks också under det som Trygger tänkte på som den nya ordningen. Arthur Thomson, kansler 1951 – 1958, var mer framgångsrik än Boström gällande att köra över universiteten. Han lyckades sätta käppar i hjulet när Lunds universitet ville utse författaren Wilhelm Moberg till hedersdoktor.

Kanslerer från politiken

Till den tradition som fortlevde och skulle göra så fram till 1964 var att kanslererna hämtades direkt från politiken. Självklarheten i detta framgår när Tage Erlander drömmer om att slippa statsministerslitet och istället bli universitetskansler. Och det vimlar av sittande och avgångna ministrar i kanslerslängden, den siste blir Östen Undén som efterträder Trygger. Förutom ministrar hämtas kanslererna från statsförvaltning och departement, som Bengt Petri som 1961 – 1963 blev den sista kanslern innan det var dags för ännu en stor omdaning. Om Petri sas (i borgerlig press) att han kunde tackla attacker från ecklesiastikdepartementet, återigen befarades att ämbetet skulle byråkratiseras och att Petri var mannen som kunde vara ”den ordnande hand som ser till att det blir ett fruktbarande samspel mellan statsmakterna och universiteten, en ordnande hand vars enda rättesnöre är samhällsnyttan”. Det handlade inte bara om att bevara, utan också förhoppningsvis öka universitetskanslersämbetets betydelse i en tid då universitetsväsendet expanderade.

Nyinjättat ämbete

Och att vara denna ordnande hand krävde sin man (kvinnorna kommer in i bilden först när Sigbrit Francke blir kansler 1999) den förste chefen för det 1964 nyinjättade universitetskanslersämbetet blir Nils Gustav Rosén. Rosén vill helst inte bli kansler, han fruktade akademiens reaktioner och det som Olof Palme (dåvarande ecklesiastikminister) beskrev som ”den hårda uppgiften att vänja

universiteten vid att lyda under ett statligt ämbetsverk”.

Studentrevolt

Ämbetsverket var alltså det nyinrättade Universitetskanslersämbetet (UKÄ), där Rosén hamnade i oväntad hetluft i samband med studentrevolten och 68:s års politiska strömningar, företrädare för ”radikala studenter vid Stockholms universitet” hotade att ockupera också UKÄ, med krav på insyn i U68, utredningen som via UKAS-reformen skulle göra högre utbildning mer enhetlig och bättre på att hantera den stora ökningen av studenter, somliga av dem alltså väldigt arga, på UKÄ. Men Rosén bjöd ”ockupanterna” på kaffe och pepparkakor – det var Luciatider – och förvandlade protesten till hyfsat konstruktiva samtal.

Rektorerna utser kansler – ämbetet i blåsväder

Värre för kanslern var upptäckten att regeringen parallellt tog fram ett eget förslag, PUKAS, och därmed körde över UKÄ. Det var nu ännu en gång omvälvande tider för högre utbildning, ”högskolan” kom i fokus, i kontrast till de gamla universiteten och förslagen att avveckla ämbetet och kanslererna skulle de kommande åren dugga tätt.

Hans Löwbeer som 1969 efterträdde den sannolikt utbrände Rosén var en man i tiden, som införde du-reform och dagliga möten på UKÄ, samt de årliga rektorskonferenserna. När efterträdaren, Carl-Gustaf Andrén, utsågs 1980 skedde det på nytt sätt, på förslag av rektorerna. Andrén var själv rektor vid Lunds universitet, omtyckt och respekterad också av den politiska nivån och drivande i forskningsfrågor, som vikten av forskningsanknytning. Men nedläggningshoten och förslag om att universitetskanslerposten skulle försvinna fortsatte.

Ämbetet upphör

Också näste kansler, Gunnar Brodin, kom direkt från att ha varit rektor, för KTH och utan bakgrund i regeringskansliet. Han fortsatte på den av Andrén inslagna vägen, mindre detaljreglering och byråkrati, mer av utvärdering och uppföljning. 1980-talet innebar tryck på ytterligare expansion av högre utbildning, men i kombination med sparsignaler från den politiska nivån. Och nedläggningskraven fortsatte, när Brodin avgick som kansler upphörde också UKÄ.

Kanslersämbetet bildas – upptas i Högskoleverket

1992 bildades istället Kanslersämbetet, med Stig Hagström som kansler fram till 1998. Hagström lockades hem från sin professur vid Stanford, i USA hade han även gjort karriär inom databranschen. Ansvarig minister moderaten Per Unckel ville den här gången ha någon som inte hade förordats av rektorerna, åter vankades nyordning. Kanslern skulle leda en serviceorganisation, inte ett statligt verk, Kanslersämbetet införlivades dock 1995, trots Hagströms skepsis, med det generaldirektörsledda Högskoleverket (HSV) där kanslern blev styrelseordförande.

Universitetskansler och chef för Högskoleverket

Hagström blev som kansler den som implementerade ”kvalitetssäkring”, som begrepp och praktik med motton som att ”kvalitet är en resa och inte en destination” och ”granska för att främja”. Efter Hagström är det dags för ännu en ny organisation, Högskoleverket får extern styrelseordförande och benämningen ”kansler” undgick också denna gång att ersättas av ”generaldirektör”, genom att bli ”universitetskansler och chef för Högskoleverket”.

Franke – första kvinnliga kanslern

1999 blir ytterligare en rektor kansler, Sigbrit Franke kommer från Umeå med gedigen bakgrund i utvärderingsforskningen, väl lämpad för att leda en organisation som ska ägna sig åt utvärdering och tillsyn. Under Frankes tid kommer verk och sektor att förhålla sig till Bologna-processen och europeiskt utvärderingssamarbete, genom ENQA. I offentligheten etableras också den externa ”rankingen”, HSV:s verksamhet kallas skämtsamt för ”Franking” efter kanslern som också kan

sågas vara den som inför den numera etablerade kanslervanor att skriva debattartiklar, hon är vidare den som låter designa den särskilda kanslerskedjan, för högtidliga tillfällen.

Flodis gör entré – och sorti

Sigbrit Franke avlöses 2007 av Anders Flodström, också med ett rektors- förflutet, vid KTH och i Linköping. Nytt vid denna tillsättning är att jobbet utannonseras. Flodström, i sektorn ofta kallad ”Flodis”, är den som får jobbet. Att då och då ryka ihop med departementet ingår liksom i jobbet, men Flodis kan nog, med gott humör och förtjusning i den så kallade hetluften, sägas ha tagit detta till en ny nivå. Att som nytillträdd kansler i debattartiklar hävda att Sverige bara behöver fem universitet väckte ilska men fick också applåder.

Kanslern hamnade vidare i debattkonflikt med SUHF, om förslag till nytt system för kvalitetsutvärdering. När HSV och SUHF så småningom jämkat ihop sig öppnades en tredje front, då utbildningsdepartementet sågade HSV:s förslag och istället tog fram ett eget, kanslern sågade i sin tur (offentligt) departementets förslag som ”amatörism” och ”lekmannamässighet”. Anders Flodström avgick i samband med sin kritik, sannolikt hade alternativet varit att han hade fått sparken.

UKÄ återuppstår – Haikola kansler

Efterträdaren, Lars Haikola hade också han rektorsmeriter från Lärar- högskolan i Malmö, Blekinge tekniska högskola och Campus Helsingborg. Han var dessutom på väg att tillträda som rektor för Försvarshögskolan, när Utbildningsdepartementet hade ändrat sig och erbjöd honom att leda Högskoleverket och som Haikola uttryckte saken: ”Man tackar inte nej till att bli universitetskansler”. Det blev en arbetstyngd rivstart, hösten 2010 skulle det nya kvalitetssystemet sjasättas, oförtrutet omdebatterat.

Under Haikolas kanslerstid genomfördes också en omorganisation av högskolemyndigheternas struktur, utifrån en utredning som tyckte att det var dags att skrota titeln universitetskansler och ersätta det med generaldirektör. Men kanslertiteln blev kvar och fick dessutom namnge den 2013 nyskapade myndigheten, Universitetskanslersämbetet.

Nytt kvalitetssäkringssystem i antågande

Haikolas avgång 2014 tidigarelades, detta eftersom han fått i uppdrag att utreda dimensioneringen av högre utbildning, samtidigt får Harriet Wallberg, tidigare rektor för Karolinska Institutet (KI) i uppdrag att utreda och föreslå nytt kvalitetssäkringssystem.

Haikola berömde valet av utredare, ”en genial lösning att detta görs av någon som är förankrad i sektorn och som ändå kommer utifrån, i bemärkelsen inte har varit involverad i några stridigheter”. Och stridigheter hade det varit, kring det system som UKÄ som myndighet hade att genomföra, så till den grad att man talade om en ”krigstrött sektor” och att UKÄ förlorade sin status som fullvärdig medlem i ENQA.

Wallberg tog aktiv roll

Att Wallberg inte bara skulle se över systemet, utan också leda Universitetskanslersämbetet låg i korten. Harriet Wallberg, den hittills andra kvinnan som kansler, hade också hon en rektorsbakgrund, hade länge verkat i den KI-struktur som dominerats av forskning och där högre utbildning haft en blygsam roll, men trots eller tack vare detta profilerade sig Wallberg snabbt som talesperson för mer resurser till utbildningen.

Att UKÄ ska återta sin position som fullvärdig medlem i ENQA fastslog Wallberg som självklart, liksom att departementet, oavsett regering, har lärt sig av Flodström-läxan och framöver kommer att hålla tassarna borta från detaljstyrning av kvalitetsfrågorna. Från början signalerade Harriet Wallberg att hon vill omforma kanslersuppdraget, att agera genom att peka ut ”nödvändiga

åtgärder” och att vara en mer aktiv, pådrivande kansler.

I det läget fanns inget som pekade mot att Wallberg skulle bli den sista kanslern i en drygt femhundraårig epok. Men i december 2016 beslutade ansvarig minister Helene Hellmark Knutsson (S) att titeln skulle avskaffas och går därmed till historien som den som genomförde det som varslats i decennier, inte minst av tidigare socialdemokratiska politiker, nämligen att ersätta kanslerstiteln med ”generaldirektör”.

När det nu skedde blev det genom en oväntad, närmast osannolikt händelseutveckling, i form av efterspelet till den sk Macchiarini-affären på Wallbergs förra arbetsplats, KI. Det som hade meriterat en rad kanslerer, att ha varit rektor, blev plötsligt en belastning, skandalen på myndigheten KI omöjliggjorde, enligt ministern, att Wallberg fortsatte som chef för myndigheten UKÄ.

I och med Harriet Wallbergs entledigande sattes därmed punkt för en drygt 500-årig tradition, genom vilken kanslererna och titeln överlevt den ständiga hetluften, ifrågasättanden och ständigt nya ordningar och från och med 2017 blir det alltså generaldirektörerna som skriver historia.

Källor: Erlanders dagböcker, Riksbanksfondsoken, Statsministerboxen. Tidningen Universitetsläraren. Svensk Tidskrift. Frängsmyr. Lillemor Kim. Neveus. M fl.